

Gespreksmateriaal bij *Groene theologie*

Wie het boek *Groene theologie* (Skandalon 2019) met anderen wil lezen en bespreken vindt hieronder citaten en daaraan gekoppelde vragen die daarbij kunnen helpen. Al is het boek ook voor niet-theologen goed leesbaar, het is handig als de gesprekleider (of iemand anders in de groep) theologisch geschoold is.

De vragen verschillen in moeilijkheidsgraad, in doel en in doelgroep. Enkele vragen zijn vooral geschikt voor mensen met enige theologisch bagage, over andere kan iedereen meepraten. Sommige vragen zijn een hulp om na te gaan of dat wat gelezen is ook begrepen is, andere vragen appelleren aan de eigen ervaringen van de gespreksdeelnemers. Weer andere zijn bedoeld om in de groep aanwezige kennis uit te wisselen of stellen kernthema's van het boek aan de orde. Sommige vragen sluiten beter aan bij meer orthodoxe, andere bij meer vrijzinnige geloofsopvattingen. Ieder kan uiteraard een eigen keuze maken, maar het is spannender om niet alleen de vragen te kiezen die het beste aansluiten bij de eigen opvattingen.

De citaten en vragen zijn een hulpmiddel om dieper op de inhoud in te gaan. Het is ook goed als er ruimte is voor de eigen vragen die de tekst van het boek bij de deelnemers oproept.

Voorwoord en Inleiding

a. *Eigen geschiedenis*

De auteur geeft in het voorwoord kort weer wat haar geschiedenis is met theologie/geloof en natuur/duurzaamheid: 'Sinds mijn zestiende of zeventiende, ben ik bezig met theologie en met duurzaamheid. Die twee stonden los van elkaar.' (p. 9)

vraag: Hoe is dat voor u? Wat heeft u aan geloof meegekregen? In welke omgeving bent u opgegroeid? Hadden en hebben theologie/geloof en natuur/duurzaamheid iets met elkaar te maken?

b. *Kerken en duurzaamheid*

citaat: 'Al gebeurt er dan in de kerken veel goeds op het gebied van duurzaamheid, het blijft vaak beperkt tot diaconaat en kerkbeheer.' (p. 13)

vraag: Herkent u dit? Zo ja, is dat erg?

c. *Doelen, methoden, bronnen*

citaat: 'Met dit boek wil ik het denken over geloof en ecologie toegankelijk maken voor een Nederlandstalig publiek en een nieuwe impuls geven aan de praktijk. Het is een zoektocht naar een gelovig denken dat recht doet aan God, aan de aarde en aan mensen, met name aan hen die het meest lijden onder de milieuproblemen, namelijk armen en vrouwen. Met de Bijbel als belangrijke bron.' (p. 16)

vraag: Welke doelen, welke methode en welke bron worden hier genoemd? Bent u het eens met deze benadering van (eco)theologie?

d. *Theologie*

Deze poster was in 2017 in Edinburgh te zien: 'Hoe kan theologie studeren de klimaatverandering bestrijden?'

vraag: Is dit een goede vraag of zou u liever een ander vraag stellen?

Hoofdstuk 1 Theologie en duurzaamheid

Inhoud: 'Het eerste hoofdstuk gaat over de rol van de theologie in de huidige ecologische crisis. Deze crisis gaat dieper dan praktische problemen die praktische oplossingen vragen. Het hedendaagse wereldbeeld blijkt een belangrijke rol te spelen in het ontstaan ervan. In onze moderne westerse cultuur zijn we mensen te centraal gaan stellen (antropocentrisme) en verwachten te veel van techniek en van economische groei (het technocratisch-economisch paradigma). Het huidige wereldbeeld is verweven met de christelijke traditie en volgens sommigen is de ecologische crisis zelfs de schuld van het christendom. Theologie, als reflectie vanuit geloof, is zich in de moderne tijd gaan beperken tot de relatie tussen God en mensen. Ze wordt veel relevanter als ze weer durft te spreken over de hele werkelijkheid.' (p. 16)

1. *Een ecologische crisis*

Wat merkt en weet u van de

- achteruitgang van de biodiversiteit?
- klimaatverandering?
- vervuiling?
- andere ecologische problemen?

Is er volgens u sprake van een ecologische crisis? Of zou u bijvoorbeeld liever spreken van milieuproblemen? Hoe ernstig schat u de situatie in? En waarom?

2. *Gangbare oplossingen*

citaat: 'De ecologische crisis wordt dus niet vanzelf bestreden door meer en betere milieuvriendelijke producten en diensten op de markt te brengen. Een uitweg uit de ecologische crisis binnen het huidige kapitalistische systeem, dat gebaseerd is op groei, is toch moeilijk denkbaar.' (p. 26)

vraag: Bent u het met deze conclusie eens? (zie ook vraag 7)

3. *Antropocentrisme en exploitatie*

vraag: Hoe terecht vindt u het verwijt van Lynn White: 'Met name in zijn westerse vorm is het christendom de meest antropocentrische religie die de wereld gekend heeft [...] Het christendom

maakte het mogelijk om de natuur te exploiteren in een stemming van onverschilligheid voor de gevoelens van natuurlijke objecten.’ (p. 28)?

Volgens Timothy Morton worden we ons door de ecologische crisis ‘bewust van zowel onze schuld als onze kwetsbaarheid. Net als andere wezens kunnen we de wereld enkel begrijpen op onze eigen beperkte manier. We moeten de fantasie opgeven dat we boven andere wezens staan en de aarde kunnen beheersen, concludeert hij: onze relatie met andere entiteiten verandert van exploitatie door wetenschap in solidariteit in onwetendheid.’ (p. 30) Kunt u hierin meegaan?

4. Westerse wereldbeelden door de eeuwen heen

citaat: ‘In de loop der tijden is er heel verschillend gedacht over de verhouding tussen God, mensen en de wereld.’ (p. 31)

vraag: Kunt u de beschreven ontwikkelingen in hoofdlijnen volgen?

5. Hedendaagse natuurwetenschap

citaat: ‘De relatie theologie – natuurwetenschappen is complex geworden. Er zijn ruwweg vier opvattingen.’ (p. 33)

vraag: Herkent u zich in een van de vier beschreven opvattingen?

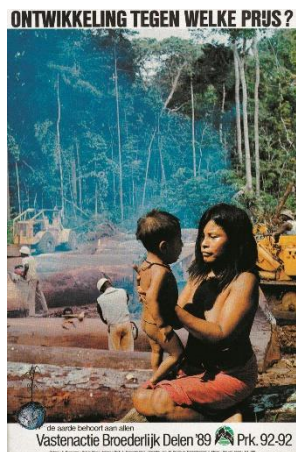
citaat: ‘Als het in de theologie over de niet-menselijke wereld gaat, overheerst een statisch beeld [...]. Voor Gods relatie tot mensen worden dynamische beelden gebruikt [...]. Vanuit de inzichten van de hedendaagse natuurwetenschappen is het veel logischer om dat dynamische model op de hele wereld te betrekken. [...]Dit dynamische model levert een ander godsbeeld op.’ (p. 33-34)

vraag: Kunt u zich iets voorstellen bij Gods werkzaamheid in de hele werkelijkheid? En bij God die een appel doet op dieren, planten, hemellichamen etcetera?

6. Technologie

citaat: ‘Wat wel een probleem is, is een te groot geloof in technologie, de illusie dat mensen de wereld volledig onder controle kunnen krijgen door middel van technologie, en dat de wereld het materiaal is voor technische bewerking door de mens.’ (p.34-35)

vraag: Is een groot geloof in techniek een probleem? Of hebben we juist veel te verwachten van technische ontwikkelingen?

7. Markteconomie

citaat: ‘Het idee is dat het mechanisme van vraag en aanbod zorgt voor een optimale prijs en een optimale verdeling van goederen en dus uiteindelijk aan iedereen ten goede zou komen. De vraag wie in feite profiteert van een economisch systeem en of de aarde de last kan dragen, is geen onderdeel van deze economische theorie.’(p. 35) ‘Als economie er is om de schaarse middelen te verdelen, dan moet de vraag gesteld worden wat een rechtvaardige verdeling is en wat genoeg is.’(p. 37) Bespreek deze citaten aan de hand van de afbeelding.

8. *Patriarchaat en kolonialisme*

citaat: 'Het idee dat beschaafde rationele mannen mogen heersen over vrouwen, de natuur en niet-westerse volken – de 'wilden' – zit diep in onze cultuur' (p. 38)

vraag: Herkent u dit?

9. *Postmodernisme*

citaat: 'Postmodernisme heeft een slechte naam omdat het vaak neer lijkt te komen op nihilisme. Als alles betrekkelijk is, waarom zou je je dan nog ergens voor inzetten, waar kun je dan nog in geloven? Rest dan alleen cynisme?' (p. 40)

vraag: Welke negatieve en positieve kanten ziet u aan een postmoderne benadering?

10. *Taal*

citaat: 'Omdat natuur zo'n veelduidig en verwarrend begrip is, lijkt het de beste oplossing om het niet meer te gebruiken.' (p. 41)

vraag: Is natuur een verwarrend begrip?

vraag: Heeft u een voorkeur voor een van de volgende begrippen: milieu, duurzaamheid, ecologie? Zo ja, waarom?

11. *Theologie gaat over de wereld in relatie tot God*

Bespreek de volgende stellingen over theologie: 'Een relevante theologie gaat over de hele werkelijkheid, dus ook over dieren en planten en economische structuren, in relatie tot God.'

'Een theologie die haar uiterste best doet voor moderne mensen begrijpelijk te zijn, loopt het grote risico dat ze zich zo aanpast aan de tijdgeest dat ze niets meer te zeggen heeft.' (p. 43)

Sociale wetenschappen kunnen de theologie behulpzaam zijn, als ze niet leiden tot een reductie van de theologie tot wat binnen de grenzen van de sociale wetenschappen valt.'

Kijk nu nog eens naar de poster uit Edinburgh. Het antwoord op de vraag 'Hoe kan theologie studeren de klimaatverandering bestrijden?' luidt: 'door te leren van het verantwoordelijkheidsgevoel van geloofsgemeenschappen voor de toekomstige generaties om te werken aan een meer duurzame toekomst voor iedereen.'

vraag: Welke opvatting over de taak van theologie spreekt hieruit? Welk soort kennis kan theologie volgens u opleveren?

12. *Vele bronnen en gesprekspartners*

vraag: Welke bronnen worden in deze paragraaf allemaal genoemd? Vindt u deze ook allemaal van belang voor theologie? Mist u bepaalde bronnen? Zo ja, wat voegen die toe?

citaat: 'Om liefdevol om te gaan met de natuur, is het niet nodig op zoek te gaan naar een overweldigend landschap ver van huis. De eigen tuin, plantjes op het balkon, park in de buurt zijn veel belangrijker, want daar kun je een band mee opbouwen.' (p. 45)

vraag: Hoe is uw band met natuur in uw directe omgeving?

13. *Bijbel en traditie*

citaat: 'Theologie is altijd het hernemen en herinterpreteren van elementen van Bijbel en traditie in een bepaalde context.' (p. 46)

vraag: Op welke manier doen Anbeek, Borgman en Van den Brink dit? Welke heeft uw voorkeur?

14. *Theologie en de ecologische crisis*

Op p. 47-48 vindt u de conclusies van hoofdstuk 1.

citaat: 'Theologie kan vanuit haar eigen mogelijkheden bijdragen aan het welzijn van de aarde en haar bewoners, om te beginnen door fundamentele vragen te stellen, bestaande vragen aan te scherpen en inzichten aan te dragen vanuit haar rijke traditie.' (p. 48)

vraag: Bent u door het lezen van hoofdstuk 1 anders gaan denken over de taak van de theologie?

Hoofdstuk 2 Het andere wereldbeeld van de Bijbel

Inhoud: 'De grote lijn in dit hoofdstuk was een zoektocht naar het wereldbeeld in de teksten. Daartoe heb ik met name twee vragen gesteld: wat is de verhouding tussen God, mens en wereld en wat is de relatie tussen menselijke en niet-menselijke schepping? Daarin zijn een paar lijnen aan te wijzen, die ook te maken hebben met het beeld van God.' (p. 139-140)

'De Bijbel biedt een belangrijk tegenwicht tegen de verenging van de theologie in de moderniteit en biedt een wereldbeeld dat in de huidige ecologische discussies zeer relevant is, omdat het inclusief is. Het gaat niet alleen over mensen. God staat erin centraal en is betrokken op de hele werkelijkheid. God schiep en redt de hele aarde, waar mensen een belangrijk onderdeel van zijn. Het concept heilsgeschiedenis als lineair model brengt een te grote scheiding aan tussen schepping en redding. De rol van mensen in het grote geheel heeft meerdere aspecten: behoedzaam gebruiken voor het eigen levensonderhoud (heersen, bewerken en bewaren), deelnemen aan het koor van de hele schepping die Gods lof zingt en leerling zijn. Het thema schepping komt steeds terug in de hele Bijbel, in verschillende variaties, vaak verbonden met de traditie van Vrouwe Wijsheid. Ook Christus wordt met de hele schepping verbonden.' (p. 255-256)

15. *De Bijbel in ecologisch perspectief*

citaat: 'De vermeende superioriteit van (bepaalde) mensen en de opdracht tot onderwerpen van de natuur worden aan de Bijbel ontleend. Voor velen is dat een reden om de Bijbel te beschouwen als onverenigbaar met of irrelevant voor een ecologische visie.' (p.49)

vraag: Herkent u dit?

vraag: Als u een theologisch boek zou schrijven, wat zou u dan als startpunt nemen: de Bijbel, bepaalde theologen, een actuele kwestie of een analyse van de huidige situatie? Hoe ziet u de wisselwerking tussen exegese en systematische theologie?

16. *Mogelijkheden voor een ecologische interpretatie*

citaat: 'Iedereen die de Bijbel leest, doet dat door een bepaalde bril' (p. 50)

vraag: Bent u zich bewust door welke bril u de Bijbel leest?

citaat: 'De Bijbel kan geen oplossingen bieden voor een crisis die er nog niet was. Er kan in de Bijbel wel een analogie of een bredere categorie gezocht worden waarbinnen vragen rond geloof en duurzaamheid vallen.' (p. 52) 'Vanuit mijn analyse van de ecologische crisis als een crisis van ons wereldbeeld, is de bredere categorie de relatie tussen God en de aarde en de plaats van mensen daarin. En daarbinnen de verhouding tussen menselijk en niet-menselijk leven. Door de Bijbel te lezen vanuit deze theologische categorie, kan de Bijbel oriëntatie bieden in de ecologische crisis.' (p. 53)

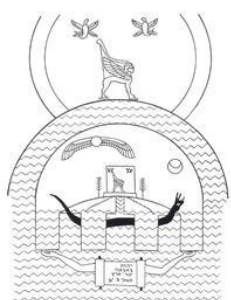
vraag: Hoe verschilt deze benadering van die van de *Groene Bijbel*? Welke benadering heeft uw voorkeur?

18. Voortgaande interpretatie

citaat: 'Teksten worden voortdurend gerecycled en dat kan ook niet anders. [...] Het lezen van de Bijbel is deelnemen aan een voortgaand gesprek.' (p. 55)

vraag: Bent u het hiermee eens? Zo ja, hoe ziet u uw eigen rol in dat gesprek? En de rol van God?

Scheppingsverhalen

19. Beeld van de kosmos

citaat: 'Het wereldbeeld in letterlijke zin bestaat uit de aarde als een platte schijf met daaromheen en daaronder water, het uitspansel met de hemellichamen als een koepel daaroverheen, en boven het uitspansel ook water.' (p. 57)

vraag: Kende u dit wereldbeeld? Werpt het een ander licht op de discussies over schepping en evolutie?

20. Onder gezag brengen van de aarde en heersen over de dieren?

citaat: 'Veel ecotheologen laten zien dat de mens hier onderdeel is van een groter geheel, schepsel onder de schepselen. De kroon op de schepping is niet de mens, maar de sabbat. Mensen worden op dezelfde dag geschapen als de dieren op aarde. En het voedsel dat de aarde opbrengt delen ze met de dieren. Het leven wordt geschetst in zijn onderlinge samenhang en afhankelijkheid.' (p. 59)

vraag: Leest u dit ook in Genesis 1?

vraag: Genesis 1,28 over het onder gezag brengen van de aarde en heersen over de dieren lijkt een beeld op te roepen van menselijke superioriteit en heeft negatief uitgewerkt voor de aarde en de dieren. Welke mogelijkheden worden geschetst om met deze tekst om te gaan? Waar kiest u voor?

21. Vanuit de diepte

citaat: 'In de Bijbel is geen sprake van het dualisme tussen geest en materie dat later zo bepalend geworden is, ook voor de theologie. In de eerste hoofdstukken van Genesis wordt juist verteld hoe alle leven voortkomt uit de aarde en uit Gods Geest.' (p. 65)

De Nieuwe Bijbelvertaling voegde aanvankelijk de woorden 'nog' en 'maar' toe – 'De aarde was nog woest en doods, en duisternis lag over de oervloed, maar Gods Geest zweefde over het water' (p. 64)

vraag: Wat vind u ervan dat de woorden 'nog' en 'maar' geschrapt zijn bij de herziening van de NBV?

citaat: 'Een dualistische lezing van het tweede vers van Genesis heeft een negatief beeld van vrouwen en van de aarde gelegitimeerd.' (p. 66)

vraag: Vergelijk de tekst van lied 350 uit het *Liedboek* (2013) met de tekst van lied 701. Wat valt u op? Kent u nog andere liederen waarin het begin van Genesis 1 een rol speelt?

Het water van de grote vloed
en van de zee zo rood als bloed,
dat is de aardse moederschoot,
dat is de diepte van de dood (lied 350)

Zij zit als een vogel, broedend op het water,
onder haar de chaos van de eerste dag;
zij zucht en zij zingt, moeder van de schepping,
wachtend op het Woord totdat zij baren mag (lied 701)

22. Een nieuwe lezing van Genesis 1

citaat: 'Scheppen is een voortdurende beweging van Gods Geest die vanuit het onbepaalde (onvaste, chaotische, verborgene) leven laat ontstaan in interactie met de aarde en haar bewoners.' (p. 68)

vraag: Deelt u deze conclusie?

23. Genesis 2: mens en dier gemaakt uit aarde en Gods adem

citaat: 'Het tweede scheppingsverhaal, dat begint met Genesis 2,4, gaat niet over de hele kosmos, niet over de wateren onder, boven en om de aarde, niet over het hemelgewelf en de hemellichamen, maar alleen over de aarde zelf.' (p. 68)

vraag: Was u zich bewust van de verschillen tussen de twee eerste scheppingsverhalen uit de Bijbel? Kunt u er een paar noemen? Ziet u ook overeenkomsten?

citaat: 'Namen geven aan de dieren impliceert erkenning en vertrouwdheid.' (p. 69)

vraag: Kent u de namen van planten en dieren in uw omgeving? Vergroot of vermindert deze kennis of het gebrek eraan uw betrokkenheid bij uw omgeving?

24. Genesis 3: Wat gaat er mis tussen God, mensen en de aarde?

citaat: 'Genesis 3 benaderen vanuit de vraag "wat gaat er mis tussen God, mensen en de aarde?" levert veel op.' (p. 74)

vraag: Welke elementen van de drie beschreven interpretaties spreken u aan? (Op p. 68-74 worden de volgende interpretaties beschreven: het gaat met de grond niet goed door menselijk

toedoen, de landbouwrevolutie als zondeval, de tuin als *heterotopie* die ons een spiegel voorhoudt.)

25. Jesaja 40,12-31 en 42,5: een scheppingsverhaal

citaat: 'Natuur en geschiedenis staan niet tegenover elkaar. Gods handelen heeft zowel betrekking op de kosmos – "Hij laat het leger sterren voltallig uitrukken" – als op mensen.[...] Bij Jesaja zijn schepping en verlossing geen fundamenteel verschillende categorieën, net zomin als natuur en geschiedenis.' (p. 75)

vraag: Wist u dat er meer scheppingsverhalen in de Bijbel staan dan alleen de twee aan het begin van Genesis? Of zou u dit geen scheppingsverhaal noemen?

vraag: Hoe verhouden voor u schepping en verlossing zich tot elkaar?

26. De schepping als getuige van Gods grootheid

citaat (over Psalm 104): 'Mensen zijn niet nodig als heersers over of behoeders van de aarde. Er wordt een beeld geschetst van de aarde die voorziet in het voedsel voor al haar bewoners, een ander beeld dan dat van de vervloeking uit Genesis 3. Voedsel komt van de aarde en van God, zonder dat tussen die twee een tegenstelling bestaat. Er is nog geen sprake van het westerse dualisme waarin God en de aarde gescheiden worden. Evenmin is er sprake van een scheiding tussen schepping en onderhouding. God laat de aarde voortbrengen en geeft levensadem, toen, nu en straks.' (p. 78-79)

vraag: Er zijn veel overeenkomsten tussen Genesis 1 en het begin van Psalm 104. Wat voegt Psalm 104 toe aan Genesis 1? Zou Psalm 104 kunnen helpen om Genesis 1 beter te begrijpen? Zo ja, hoe?

citaat (over Psalm 8): 'Dan komen de verzen waarop, samen met Genesis 1,26-28, het idee gebaseerd is dat mensen boven de schepping zouden staan en die zouden mogen exploiteren: U hebt hem bijna een god gemaakt, hem gekroond met glans en glorie, hem toevertrouwd het werk van uw handen en alles aan zijn voeten gelegd [...] Deze psalm bevat echter verbazing, geen vergunning tot exploitatie.' (p. 80)

vraag: Bent u het met deze interpretatie van psalm 8 eens? Maakt het uit of deze psalm naast Genesis 1 gelegd wordt of naast Psalm 104 en Job? (Of naast Psalm 24,1 of 115,16?)

27. De schepping brengt lof aan God

citaat: 'Er is veel voor te zeggen om de tekst iets letterlijker te nemen. Juist doordat natuur hier op zo'n andere manier voorgesteld wordt dan we gewend zijn, kunnen deze psalmen veel opleveren voor ecotheologie. De hele levende en niet-levende natuur looft God eenvoudigweg door te bestaan. [...] De natuur is geen metafoor voor de mensenwereld. In voormoderne tijden had men minder moeite met niet-menselijke subjecten.' (p.82-83, zie ook p. 5))

vraag: Kunt u zich dieren, planten, bergen of rivieren als personen voorstellen? In hoeverre wel en in hoeverre niet? Helpen inzichten uit de biologie en van niet-westerse volken daarbij (zie p. 84-85)? Wat zouden de psalmen waarin de natuur God looft op kunnen leveren voor ecotheologie? Of houd u het liever bij teksten die voor moderne mensen begrijpelijker zijn?

citaat: 'Dat de wereld door te zijn Gods lof zingt, lijkt misschien een te romantisch beeld, te mooi, alsof er niet veel lijden is in de wereld. [...] Lofzang en leed vormen echter geen tegenstelling. Het zijn vaak juist mensen in zeer benarde omstandigheden die instemmen met de lofzang van de schepping' (p. 85)

vraag: Herkent u dit laatste uit eigen ervaring of die van anderen? Zou je van de hele schepping kunnen zeggen dat ze lijdt en tegelijk Gods lof zingt?

28. *Jobs lijden in context*

citaat: 'Vanuit ecologisch opzicht zijn de laatste hoofdstukken – 38-42 – van groot belang. In het verrassende antwoord dat God ten slotte aan Job geeft staat de niet-menselijke schepping centraal. Het gaat over natuur waar mensen niet aan te pas komen. Anders dan in Genesis is er in het boek Job geen sprake van heersen van mensen over de schepping.' (p. 87)

vraag: Heeft u ook wel eens zo'n soort ervaring gehad als die poolreiziger (zie het citaat op p. 92)? Helpt die ervaring om Gods antwoord aan Job te begrijpen?

Geeft God eigenlijk wel antwoord aan Job, direct of indirect? Zo ja, wat is Gods antwoord? Welke rol spelen in dat antwoord kennis/wijsheid, macht, ontzag, schoonheid, vrijheid, nederigheid en zelfbewustzijn? Waren daar al die dieren (wilde dieren en monsters) voor nodig?

29. *Vrouwe Wijsheid*

citaat: 'Wijsheid bemiddelt tussen God en de wereld. Immanent in de wereld is ze de bron van alle duiding van de wereld. Komend van God is ze ook openbaring van God en oproep van God in de wereld. [...] Het is het goddelijke appel door de schepping dat ons verleidt, motiveert en zelfs omhelst. Daarom paste christelijke theologie de gestalte van Wijsheid op Jezus toe die, als het geïncarneerde Woord van God de bemiddelaar bij uitstek is tussen God en deze wereld' (p. 96)

vraag: Kende u de figuur van Vrouwe Wijsheid uit het Oude Testament? Zo ja, uit welke bijbelboeken? Wat vindt u van het gebruiken van deuterocanonieke/apocriefe bijbelboeken als Wijsheid, Sirach en Baruch om teksten uit Oude of Nieuwe Testament te verhelderen?

vraag: Is Vrouwe Wijsheid belangrijk voor ecotheologie?

citaat: 'Al richt ze zich vooral tot mannen, de figuur van Vrouwe Wijsheid zelf is geen bevestiging voor een mannelijke en hiërarchische status quo. Doordat ze als vrouwelijke figuur een goddelijke status heeft en aanwezig is in de schepping biedt ze juist een tegenwicht tegen het beeld van God als mannelijke heerser boven de schepping.' (p. 97)

vraag: Herkent u het beeld van God als mannelijk heerser boven de schepping als een gangbaar beeld? Is er een tegenwicht nodig? Zo, ja kan Vrouwe Wijsheid dat bieden?

30. *Mensen als leerlingen*

citaat: 'Uit de hele schepping spreekt namelijk de Wijsheid: Vraag het vee hiernaar, het zal je onderrichten, vraag de vogels in de lucht, ze zullen het verkondigen. Of spreek tot de aarde, ze zal je onderrichten, het wordt je verteld door de vissen van de zee.' (p. 97)

vraag: Vaak wordt de rol van mensen in de schepping voorgesteld als rentmeesterschap. Als in plaats daarvan leerlingenschap het sleutelbegrip zou zijn, welk ander beeld zou dat geven van de

relatie van God met de wereld en de plaats van mensen daarbinnen? Geeft u de voorkeur aan rentmeesterschap of aan leerlingschap? Of geen van beide?

31. *De wijsheid van Jezus, Jezus als Wijsheid*

citaat: 'Elisabeth Schüssler Fiorenza liet in haar boek *Jezus, Kind van Mirjam, Profeet van Sofia* zien hoe belangrijk de wijsheidstraditie is voor het begrijpen van Jezus. In het Nieuwe Testament wordt Gods wijsheid op verschillende manieren met Jezus verbonden.' (p. 98)

vraag: Ziet u een continuïteit tussen de wijsheidstraditie in het Oude Testament en de manier waarop het Nieuwe Testament over Jezus spreekt? (zie p. 98-106) Verandert dat iets aan uw beeld van Jezus?

32. *Eerstgeborene van de schepping*

citaat: 'Beeld van God, de onzichtbare is hij, eerstgeborenen van heel de schepping: in hem is alles geschapen' (p. 101)

vraag: Jezus als eerstgeborene van de schepping roept de vraag op hoe Jezus kon bestaan voor hij geboren werd rond het jaar 0 van onze jaartelling. Wat zou uw antwoord hierop zijn?

citaat: 'Volgens de gnostici had God alleen met de geestelijke wereld te maken, niet met het materiële. [...] God was voor hen zuiver geest en stond ver weg van het stoffelijke. Volgens de gnostici kon Christus dan ook niet God en mens zijn. Want als Christus God was, dan kon hij nooit een echt mens geweest zijn, dan was zijn lichaam hoogstens een omhulsel. En als hij een echt mens was, kon hij niet God zijn. Tegen deze scheiding tussen God en het alledaagse, het lichamelijke, het materiële en de natuur grijpt de auteur van de Kolossenzenbrief naar een bestaande hymne.' (p.100)

vraag: Herkent u zich in het standpunt van de gnostici? Wat is het voordeel en het nadeel ervan? Gaat de auteur van de Kolossenzenbrief er terecht tegenin?

33. *Christus/Sofia het vrouwelijke gezicht van God*

citaat: 'In het lied 'Zoek de wegen van de wijsheid' worden de thema's uit de wijsheidsteksten in Oude en Nieuwe Testament prachtig verbonden' (p. 101)

vraag: Zou u dit lied (lied 849 *Liedboek* 2013) van harte mee kunnen zingen? In hoeverre wel of niet? (tip: zing het met elkaar)

34. *Incarnatie van het Woord/de Wijsheid, Johannes 1*

citaten: 'Het Griekse *logos* wordt meestal vertaald met Woord, maar het kan ook met Wijsheid vertaald worden. Zoals de *Bibel in gerechter Sprache* doet: In het begin was de Wijsheid en de Wijsheid was bij God' (p. 102)

'Johannes 1,1 in de *Bijbel in Gewone Taal* is geworden: In het begin was Gods Zoon er al.' (p. 104)

vraag: Welke vertaling (Woord, Wijsheid, Gods Zoon) heeft uw voorkeur en waarom? (zie p. 102-104 voor argumenten)

35. *Schepping en verlossing*

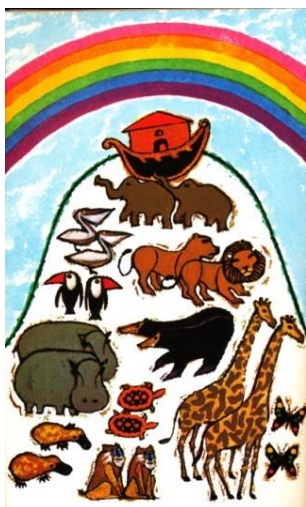
citaat: 'De verzoening door Christus' kruis geldt de hele schepping. 'Alles' staat er keer op keer, *ta panta* in het Grieks. [...] In onze context van ecologische crisis en een gangbare theologie die deze crisis mede mogelijk maakt, krijgt 'alles' opnieuw betekenis. De eerste conclusie die getrokken kan worden, is: "Schepping is niet enkel het toneel waarop het drama van de menselijke redding plaatsvindt. Deze teksten bevestigen de intrinsieke waarde en het intrinsieke doel van de aarde." Gods redding is bedoeld voor de hele kosmos.' (p. 105)

vraag: Wat betekent voor u 'verzoening door Christus' kruis'? Op wie of wat heeft die verzoening betrekking?

citaat: 'Doordenkend op het beeld van een eerstgeborene, is het denkbaar God voor te stellen als een zwangere vrouw die de wereld draagt. De wereld is nog niet volgroeid. Alleen Christus is al voldragen en geboren en leeft.' (p. 105)

vraag: Als u zwanger bent of bent geweest, wat is/was uw ervaring van uw relatie met uw nog niet geboren kind? Zou deze ervaring een beeld kunnen zijn voor de relatie van God en de wereld (zoals die in Johannes 1 geschetst wordt)?

God en de dieren

36. *De eigen waarde van dieren*

citaat: 'De eigen plaats van de niet-menselijke schepselen wordt vaak over het hoofd gezien in de uitleg van bijbelteksten. "Verwijzingen naar de natuur worden vaak geduid als symbolische of pittoreske illustraties van een mensenwereld die niet verbonden is met de natuur." In de alledaagse en kerkelijke praktijk zijn de dieren in de ark dan leuk voor kinderen en staan de raaf en de duif die Noach loslaat in een preek voor verschillende houdingen van mensen.' (p. 106)

vraag: Herkent u deze manier van bijbeluitleg, die dieren weglaat of als symbool of illustratie gebruikt? Heeft u zelf voorbeelden daarvan? Hoe zou er meer recht gedaan kunnen worden aan de eigen waarde van dieren?

37. *Dierenrechten*

citaat: 'Compassie met dieren – zowel wilde dieren als het vee – was de norm en duurzame landbouw was de regel. De regels om dieren te beschermen zijn niet geformuleerd als rechten. De Bijbel denkt niet in termen van dierenrechten, maar van plichten van mensen ten opzichte van dieren.' (p. 107)

vraag: Sommigen pleiten ervoor om naast de 'Universele Verklaring van de rechten van de mens' ook de rechten van dieren vast te leggen. Wat vindt u daarvan?

38. *Einde en nieuw begin voor al wat leeft*

citaat: 'Het lijkt erop dat de aarde als geheel en de dieren in het bijzonder mede schuldig gehouden worden aan het verval van de aarde. Voor ons is dat moeilijk voorstelbaar, gewend als we zijn om geweld van dieren als natuurlijk gedrag te zien dat onvermijdelijk is. [...] Vanuit

ecologisch perspectief is in ieder geval belangrijk dat in de Bijbel het verval van de mensheid en dat van de rest van de aarde met elkaar verweven is.' (p. 110)

vraag: Vergelijk Genesis 6,12-13 in de NBV met de meer letterlijke vertaling van de NBG uit 1951. (p. 109) Welke heeft uw voorkeur en waarom? Ziet u een relatie tussen verval van de aarde en verval van de mensheid? (Denk aan de ecologische crisis en de rol van mensen daarin.)

39. *Het leven van mensen en dieren is kostbaar*

citaat: 'Dat mensen geen vegetariërs meer hoeven te zijn is een concessie van God aan hun onverbeterlijkheid. Dieren hebben voortaan een goede reden tot angst voor mensen.' (p. 111)

vraag: Hoe kijkt u aan tegen vlees eten? Sommigen zien eten en gegeten worden als lijden dat inherent is aan de schepping. Bent u het daarmee eens? Of voelt u meer voor veganisme of vegetarisme, al dan niet als bijbels ideaal? Wat denkt u van een vorm van eco-kasjroet – de spijswetten op een ecologische manier ingevuld (p. 112)?

40. *Het verbond van God met de aarde en al wat op aarde leeft*

citaat: 'De verbondssluiting die beschreven wordt in Genesis 9,8-17 is bekend geworden als 'Gods verbond met Noach'. Met deze aanduiding is het overgrote deel van Gods partners in dit verbond uit het zicht geraakt.' (p. 112)

vraag: Is 'verbond' voor u een belangrijk geloofswoord of theologisch begrip? Als God niet alleen met mensen, maar ook met dieren en de hele aarde een verbond sluit, wat betekent dat voor onze relatie met de aarde en met dieren?

41. *De sabbat: rust voor mens en dier*

citaat: 'Nooit meer slavernij. En ook anderen, mens en dier, mag je niet uitputten met werk. Ook dieren mag je niet tot het uiterste gebruiken voor een zo hoog mogelijke opbrengst, want de sabbat is de voltooiing van de schepping en dieren zijn je medeschepselen. [...] In de Bijbel is alles geschapen om te delen in de vreugde van de sabbat' (p. 114)

vraag: Wat zou in onze tijd de toepassing kunnen zijn van het gebod om mensen die van je afhankelijk zijn en ook de dieren rust te geven op de sabbat?

42. *Herstel van de grond en van maatschappelijke verhoudingen*

citaat: 'De grond kan en mag je niet ongestraft gebruiken. Ook met de grond moet je, net als met ander mensen en dieren, zorgvuldig omgaan. De reden die voor het jubeljaar gegeven wordt, is dat land en mensen God toebehoren [...] zorg voor de aarde en vrijheid voor mensen zijn een uiting van respect voor God.' (p. 115)

vraag: Bent u het eens met de conclusie 'Een les van de sabbatswetten is: menselijke en milieurelaties tenderen naar ongelijkheid, maar kunnen ook gecorrigeerd worden.' (p. 116)? Hoe ziet zorgvuldig omgaan met de grond er in onze tijd uit? (zie p. 116)

43. *Zondagsrust*

citaat: 'Zondagsrust kan van groot ecologisch belang zijn, als doorbreking van de economische dwang tot produceren en consumeren, een bewustwording van andere waarden en voorsmaak

van rechtvaardiger verhoudingen tussen mensen onderling en tussen mensen en de rest van de schepping.’ (p. 117)

vraag: Wat betekent of betekende zondagsrust in uw leven? Bent u ermee opgegroeid? Beoefent u in uw huidige leven een vorm van zondagsrust? Hoe en waarom, of waarom niet?

vraag: Moet iedereen zelf weten op welke dagen zij/hij werkt en winkelt of is het goed als daar maatschappelijke afspraken over bestaan?

44. *De ecologisch context van de evangeliën*

citaat: ‘Meer inzicht in de natuurlijke omgeving kan het verstaan van Jezus boodschap verdiepen.’ (p. 118)

vraag: Vind u het belangrijk om iets te weten van de religieuze en maatschappelijke verhoudingen in de tijd van de Bijbel? Zo ja waarom, zo nee waarom niet? Geldt dat ook voor de natuurlijke omgeving?

45. *Jezus en de dieren*

citaat: ‘De dieren hebben een plaats in het koninkrijk van God. Daarvan getuigt impliciet ook het Onze Vader. De zinsnede ‘op aarde zoals in de hemel’ slaat terug op de voorgaande drie bedes, over Gods naam, Gods koninkrijk en Gods wil. Christenen wereldwijd bidden impliciet dat Gods koninkrijk komt voor heel de schepping, dat is immers de betekenis van ‘hemel en aarde’.’ (p. 121)

vraag: Waar denkt u aan bij ‘uw koninkrijk kome’? Horen dieren daarbij? Vindt u daarvoor argumenten in de evangeliën? (zie p. 118-121)

Redding van de aarde

46. *De toekomst van de aarde*

citaat: ‘Ook in Nederland hebben veel evangelische en streng reformatorische christenen een destructief beeld van een eindtijd. Zij maken zich niet druk om de ecologische crisis en om sociale gerechtigheid, want ‘waarom zou je je druk maken om een aarde die straks in vlammen opgaat?’ (p. 121)

vraag: Wat zou u antwoorden als iemand deze vraag aan u zou stellen? Hoe ziet u de toekomst van de aarde?

47. *‘De laatste dingen’*

citaten/vragen: ‘Gaan teksten over “de laatste dingen” over de vernietiging van de aarde?’ (p. 121) ‘Gaat het over een tijd in de toekomst of eerder over een perspectief op het heden?’ (p. 122)

vraag: Leest u wel eens verhalen of kijkt u films die gaan over rampen die een groot deel van het leven op aarde vernietigen? Zo ja, wat boeit u daarin?

48. *Verlossing*

citaat: ‘in de Bijbel is schepping een voortgaand proces – zoals we gezien hebben – dat betrekking heeft op heel de werkelijkheid. Geldt voor verlossing hetzelfde?’ (p. 122)

vraag: Is verlossing voor u een belangrijk geloofswoord of theologisch begrip? Zo ja, wat betekent het? Gaat het over het einde der tijden of ook over het verleden en heden? Wie of wat wordt verlost?

49. *Het koninkrijk van God*

citaat: 'Als het koninkrijk van God echter te veel gaat samenvallen met een ideale maatschappij in de toekomst, krijgt het trekken van een utopie met alle gevaren van dien [...]: wij-zij-denken, een scherpe scheiding tussen goed en kwaad en gebrek aan zelfkritiek.' (p. 122)

vraag: Herkent u de genoemde gevaren? Zo ja, waar? Hoe zouden ze vermeden kunnen worden?

50. *Schepping en verlossing*

citaat: 'Bij Deuterokesaja (Jesaja 40-55) zijn schepping en verlossing geen fundamenteel verschillende categorieën. Gods handelen betreft zowel de kosmos als de mensen, natuur en geschiedenis vormen dus geen tegenstelling.' (p. 123)

vraag: Geldt dit voor meer bijbelteksten?

51. *De schepping in barensweeën*

citaat: 'Dat bij Paulus wel degelijk de hele schepping meetelt, blijkt onder meer uit de al besproken Christushymne in Kolossenzen 1 en ook uit Romeinen 8.' (p. 124)

vraag: Bent u het hiermee eens?

52. *Lijden*

citaat: 'Alle schepselen lijden op hun eigen manier aan de vergankelijkheid, want lijden zit nu eenmaal in de hele schepping. Volgens Paulus zijn alle schepselen wel tot vrijheid geboren.' (p. 125)

vraag: Volgens sommigen kunnen alleen mensen lijden. Hoe kijkt u aan tegen het lijden van dieren, planten, andere organismen en niet-levende natuur?

53. *Mensen centraal?*

citaten: 'Het zijn ontegenzeggelijk Gods kinderen die centraal staan, op het kindschap is het verlangen van de hele schepping gericht. De schepping participeert in die bevrijding.' (p. 125)
'In het huidige antropoceen hebben mensen grote invloed op het hele ecosysteem van de aarde. In dat kader kan een ecologische interpretatie van Hosea 4 en Romeinen 8 zijn: als mensen hun gedrag beteren, zal de aarde weer opbloeien.' (p. 126)

vraag: Spreekt deze ecologische interpretatie u aan?

54. *Lichamelijkeid*

citaat: 'Verlossing is leven in de Geest (15,16,23) en dat is geen onlichamelijke realiteit, maar vrijheid in het lichaam in harmonie met God en met de natuur.' (p. 125)

vraag: Kunt u zich iets voorstellen bij deze omschrijving van verlossing? Wat zou voor uzelf 'verlossing van het lichaam' kunnen betekenen? Wat zou voor dieren 'verlossing van het lichaam' kunnen betekenen?

55. *Profeten over de natuur*

citaat: 'Soms lijkt het er alleen om te gaan of de aarde bewoonbaar is voor mensen en wordt de natuur als vijand voorgesteld. Er is sprake van sprinkhanenplagen als onheil en verdrijving van wilde dieren als heil. Denken de profeten als ze deze beelden gebruiken dan toch negatief over de niet-menselijke natuur?' (p. 126-127)

vraag: Denken de profeten negatief over de niet-menselijke natuur? In welk opzicht wel of niet? Is de vergelijking met vijandige volken (onderaan p. 127) verhelderend?

56. *Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde*

citaat: 'Waar de profeten nog over een nieuw Jeruzalem spreken als vreedzame, maar herkenbare stad, waar mensen huizen bouwen en werken, is de stad die in de laatste hoofdstukken uit de hemel op aarde neerdaalt onwaarschijnlijk rijk en schitterend' (p. 131)

vraag: Vergelijk het beeld van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde van Jesaja 65 en van Openbaring 21,1-22,5. Welk spreekt u meer aan en waarom? Welke overeenkomsten en verschillen ziet u? Hoe verklaart u die? Gaan de teksten over een andere hemel en aarde of over de huidige hemel en aarde nieuw?

57. *Het beest*

citaat: 'De beeldtaal van Openbaring is in de oorspronkelijke context een wapen in het verzet tegen de Romeinse onderdrukking.' (p. 111) 'De visioenen bevatten zoveel symboliek dat ze toegepast konden worden op allerlei conflicten: de strijd tegen de paus, tegen communisme, fascisme en kapitalisme. En waarom zou het beest niet kunnen staan voor "onze fossiele-brandstoffeneconomie die land en mensen verslindt"?' (p. 131)

vraag: Zou in onze context het beest uit het boek Openbaring kunnen staan voor 'onze fossiele-brandstoffeneconomie die land en mensen verslindt'?

58. *De hemelse vrouw*

citaat: 'Openbaring 12 geeft het meest dramatische beeld van de bevrijding van de wereld: een hemelse vrouw die de Messias baart en bedreigd wordt door een draak. Later is ze vereenzelvigd met Maria, de moeder van Jezus [...] In de Mariaverering is het baren losgekoppeld van lichamelijke en seksualiteit, van aardseheid, in het beeld van een asexuele Moeder Gods.' (p. 132-133)

vraag: Kent u dit soort afbeeldingen van Maria? Wat ziet u allemaal? (voor een grotere afbeelding, zie

<https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/la-inmaculada-concepcion/abea9a48-3712-4068-a0dd-c669005430d5?searchid=5158e33a-fa9f-9931-33a5-82ce76573664>) Wat is het verschil met de tekst van

Openbaring 12? Is het een hulp of een hindernis bij het begrijpen van de tekst? Zou je Openbaring 12 een scheppingstekst kunnen noemen?

59. Tegenbeeld, levensboom en kruis

citaat: 'Het eindvisioen is dat van een levensboom en een rivier die ontspringt aan de troon van God en het lam. De bladeren van de boom brengen de volken genezing. [...] Vanaf de vaders wordt de levensboom verbonden met het kruis. Dat beeld kan symbool zijn voor zowel de verwonding van de aarde als haar genezing. (p. 134)

vraag: Welke verbinding ziet u tussen het eindvisioen van Openbaring en Genesis 2 en 3? Lees nog eens de uitleg van Genesis 2 en 3 op p. 72-73. Zou je het eindvisioen van Openbaring ook kunnen beschouwen als een *hétérotopie*? Zo ja, levert dat nieuwe inzichten op? En als u daarbij ook het kruis betreft?

60. Eeuwig leven

citaat: 'wie Jezus kent heeft het eeuwig leven al. [...] In Jezus is een nieuwe werkelijkheid gekomen die trekken heeft van een nieuwe schepping. Er is geen reden om 'volheid van leven' te beperken tot mensen. De hele biodiversiteit kan erin gelezen worden. Ook bij Johannes is Jezus immers redder van de hele wereld.' (p. 134-135)

vraag: Wat betekent voor u 'eeuwig leven'? Ervaart u soms hier en nu al iets van eeuwig leven? Zou dat ook voor andere schepselen kunnen gelden?

61. Redder van de wereld

citaat: 'Letterlijk staat er: 'redder van de kosmos' (in het Grieks: *soter tou kosmou*). Deze titel, die de Romeinse keizers voor zichzelf reserveerden, past Johannes toe op Jezus. Dit kan gelezen worden als tegenbeeld tegen het Romeinse imperium. Ook wordt de link gelegd met het begin van het evangelie: degene door wie alles ontstaan is (1,2) is ook de redder van alles.' (p. 135)

vraag: Kunt u zich iets voorstellen bij 'redder van de kosmos'?

62. De vrouw bij de bron

citaat: 'Deze tekst heeft vaak geleid tot een dualistische en seksistische uitleg: de domme vrouw die maar blijft praten over drinkwater en Jezus die het heeft over water als symbool voor Gods Woord.' (p. 136)

vraag: Kende u het verhaal van de vrouw bij de bron? Zo ja, welk beeld had u van het gesprek tussen Jezus en de vrouw? Welk beeld had u van de vrouw? Is dat veranderd?

63. Water van het leven

citaat: 'Water is, net als brood, een gelaagd symbool in het Johannesevangelie. [...] Die Samaritaanse vrouw was bezig met een van haar dagelijkse taken. Dat gewone water staat niet tegenover water van eeuwig leven, maar beide liggen in elkaars verlengde.' (p.137)

vraag: Wat weet u van de (dreigende) tekorten aan zoet water en aan schoon drinkwater in de wereld? Krijgt

daardoor het verhaal van de vrouw bij de bron een nieuw betekenis? Zo ja, welke? Kunt u de praktische en de symbolische betekenis van water met elkaar verbinden?

Conclusies hoofdstuk 2

64. *Wereldbeeld*

citaat: 'De behandelde teksten moeten genoeg zijn om het moderne wereldbeeld dat bijgedragen heeft aan de ecologische crisis fundamenteel ter discussie te stellen en een ruimer ecologisch perspectief te bieden.' (p. 55)

vraag: Is dat wat u betreft gelukt? (zie ook p. 139 *Wereldbeeld*)

65. *De relatie tussen mensen en de natuur*

citaat: 'De rol van mensen ten opzichte van hun medeschepselen verschilt in de verschillende teksten. In sommige gaat het over heersen over (een deel van) de dieren en de aarde, dan wel bewerken en bewaren. Deze teksten kunnen echter niet beschouwd worden als legitimatie voor menselijke superioriteit. In andere teksten nemen mensen deel aan het koor van de hele schepping die Gods lof zingt of hebben mensen de rol van leerlingen. In de ene tekst staan mensen meer centraal dan in de andere. Steeds geldt dat mensen deel zijn van het grotere geheel van de schepping, dat zij net als al het andere gemaakt zijn door God en leven op Gods adem.' (p. 139-140)

vraag: Welke termen zijn voor u geschikt om de relatie tussen mensen en de rest van de schepping te beschrijven? (zie ook vraag 30)

66. *Godsbeeld*

citaat: 'De Bijbel is theocentrisch: het gaat om God. De hele werkelijkheid – zonder onderscheid tussen materieel en geestelijk, menselijk en niet-menselijk – wordt met God verbonden. Waar het gaat over Gods relatie tot de hele werkelijkheid, worden opvallend vaak vrouwelijke beelden voor God gebruikt.' (p. 140)

vraag: Bent u het ermee eens dat het in de Bijbel om God gaat? Hoe kijkt u aan tegen de verbondenheid van God met de hele werkelijkheid? Welke namen voor en beelden van God passen daar voor u bij?

67. *Seculier perspectief*

citaat: 'Vertaald naar een seculier perspectief: de Bijbel biedt een inclusief wereldbeeld zonder doemdenken, verhalen, beelden en een zinsverband zonder mensen boven de niet-menselijke natuur te plaatsen, maar ook zonder mensen te reduceren tot een schadelijke diersoort.' (p. 141)

vraag: Heeft het zin om een christelijk perspectief te vertalen naar een seculier perspectief? Wat zijn de voor- en de nadelen daarvan? (Vergemakkelijkt het het gesprek? Gaat er iets verloren?)

Hoofdstuk 3 Nederlandstalige ecotheologie

Inhoud: 'Hoofdstuk drie bespreekt de ecotheologische ontwikkelingen in Nederland en Vlaanderen, in de breedte van de kerken. Ik inventariseer termen en thema's in Nederlandstalige ecotheologie en spiritualiteit en bekritiseer de term rentmeesterschap. Vervolgens onderzoek ik de weerstand tegen een positieve waardering van natuur in sommige protestantse kringen en het

antropocentrisme dat ook in katholieke en vrijzinnige theologie overheerst. Ik bespreek *Laudato Si'* en een document van de Nederlands-Hervormde synode, naast enkele recente Nederlandstalige boeken die raken aan ecotheologische thema's.' (p. 16-17)

68. *Blinde vlek*

citaat: 'Het ecologisch perspectief van de Bijbel wordt er in veel bijbeluitleg, in liturgische teksten en preken onbewust uitgefilterd. [...] Argwaan ten opzichte van de natuur en een sterk antropocentrisme laten weinig ruimte voor ecologische theologie en spiritualiteit.' (p.142-143)
vraag: Herkent u deze blinde vlek? Vind u de verklaringen die in dit hoofdstuk gegeven worden overtuigend?

Rentmeesterschap

69. *Rentmeesterschap*

citaten: 'Al met al is de term rentmeesterschap noch vanuit bijbels en theologisch, noch vanuit ecologisch perspectief adequaat.' (p. 144) 'de voordelen van rentmeesterschap wegen niet op tegen de nadelen.' (p. 145)

vraag: Herkent u de genoemde voordelen en nadelen van rentmeesterschap? (zie p. 143-147) Bent u het eens met de conclusie? Wat vindt u van de andere genoemde termen?

70. *Calvijn*

citaat: 'Calvijns pleidooi voor matigheid en verantwoordelijkheid gaat over persoonlijk bezit, waartoe bijvoorbeeld een akker kan behoren. Mensen moeten daarbij bedenken dat dat bezit eigenlijk God toebehoort en zij het slechts beheren.' (p. 146)

vraag: Kunt u zich voorstellen dat u uw persoonlijke bezittingen beschouwt als eigendom van God? Zo ja, wat zou dat voor consequenties hebben?

Weerstand

71. *Protestantse weerstand*

citaat: 'Naast een groeiende interesse in groene theologie en spiritualiteit is er ook grote weerstand. Met name in de protestantse kerken is een sterke tendens om geschiedenis tegenover natuur en bevrijding tegenover schepping te plaatsen. Een positieve waardering van de natuur, wordt soms met argwaan gegroet.' (p. 147)

vraag: Herkent u deze weerstand?

72. *Historische ontwikkeling*

citaat: 'Alle posities in de geschetste historische ontwikkeling zijn nog terug te vinden in het hedendaagse Nederlandse protestantisme.' (p. 149)

vraag: Als u protestant bent, waar plaatst u zichzelf dan in het protestantse landschap? Herkent u zich in een of meer van de beschreven posities? (p. 149-150) Werpt de historische schets (p.148-149) een nieuw licht op deze positie(s)?

73. *De theologie van Miskotte*

citaat: 'Biezeveld laat zien dat deze theologie helemaal niet zo bijbels is als ze beweert. Dat doet ze door een aantal kernbegrippen ervan – heidendom, vruchtbaarheid en beeldverbod – te toetsen aan hedendaagse inzichten uit de bijbelwetenschappen.' (p. 151)

vraag: Was u bekend met de opvattingen van Miskotte? (Misschien kende u niet zijn naam, maar komen zijn ideeën u wel bekend voor.) Vind u de kritiek van Biezeveld overtuigend?

74. *Spiegel van menselijke ervaring*

citaat: 'Biezevelds theologie vormde een inspiratiebron voor een pioniersproject van de PKN "Feest van Aarde en Hemel". In 2009 werden drie vieringen ontwikkeld om de overgangen van de seizoenen te vieren. [...] De veranderingen in de natuur dienden in dit project als spiegel voor menselijke ervaringen' (p. 153)

vraag: Wat vind u van deze manier van omgaan met de natuur?

75. *Snelle modernisering in de katholieke kerk*

citaat: 'De *nouvelle théologie* wilde God en wereld dichter bij elkaar brengen. Zij [...] "benadrukten de sacramentele aanwezigheid van de bovennatuurlijke, goddelijke genade in de natuurlijke werkelijkheid. Zij waren ervan overtuigd dat theologie verbonden moest zijn met de ervaringen van mensen in het dagelijks leven." Het tweede Vaticaans concilie (1962-1965) nam veel van hun ideeën over. De kerk moest bij de tijd gebracht worden, het 'aggiornamento', een opdracht die in Nederland met grote voortvarendheid opgepakt zou worden.' (p. 154)

vraag: Hebt u de ontwikkelingen in de katholieke kerk na het tweede Vaticaans Concilie meegemaakt? Zou u ze ook aanduiden als modernisering? Hoe beoordeelt u deze ontwikkelingen?

76. *Katholieke weerstand*

citaat: 'Deze blikverruiming was echter tevens een blikvernaauwing: de wereld was gekrompen tot mensenwereld en voor de geschiedenis werd het heden normatief. Waar geloof en theologie – net als de filosofie – vóór de moderniteit betrekking hadden gehad op de mens, de maatschappij en de kosmos, verdween het perspectief van het grote geheel. God werd een God van mensen.' (p. 156-157)

vraag: In welke zin zijn de geschetste ontwikkelingen een blikverruiming en in welke zin een blikvernaauwing?

77. *Oosterhuis*

citaat: 'Schillebeeckx en Oosterhuis zijn minstens zo bepalend geweest voor geloof en theologie van een hele generatie katholieken als Barth en Miskotte voor protestanten van dezelfde generatie.' (p. 157)

vraag: Kent u liederen van Huub Oosterhuis? Welke teksten kent u van zijn hand waarin de natuur een rol speelt? Bespreek een aantal van deze teksten met elkaar: welke rol speelt de natuur?

78. *Verschillen tussen de katholieke en de protestantse traditie*

citaat: 'De protestantse traditie legt, aldus Biezeveld, de nadruk op het profetische, het ethische en het historische met veel aandacht voor het woord en het horen. De katholieke grondhouding is eerder priesterlijk, esthetisch en mystiek met aandacht voor beelden en zien. Schepping staat niet tegenover evolutie, natuur wordt niet gewantrouwd, God is minder een tegenover en meer ervaarbaar in de materiële werkelijkheid.' (p. 154)

vraag: Herkent u deze verschillen? Gaan ze nog altijd op? Zorgen ze voor misverstanden in het oecumenisch gesprek over duurzaamheid?

Ecologische bewustwording

79. *Het conciliair proces*

citaat: 'Vanaf de jaren tachtig kwam in er in Nederland meer aandacht voor ecologie in de kerken. Het 'Conciliair Proces voor vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping' stimuleerde tot veel praktisch initiatieven en tot kerkelijke publicaties. De universiteiten volgden in de jaren negentig.' (p. 157)

vraag: Kent u een of meer van de op p. 158-159 genoemde publicaties? (zie ook voetnoot 530) Zijn ze voor uzelf belangrijk (geweest)?

80. *Synodedocument De gaarde een woestijn?*

citaat: 'De theologische reflectie is niet eenkennig en snijdt nog steeds hout.' (p. 159)

vraag: Bent u het met deze conclusie eens? (zie de samenvatting van het document op p. 159-162)

'Vervolgens worden zeven bijbelse motivaties besproken, ofwel zeven motieven die 'in gemeenten leven [...] om bij de milieuproblematiek betrokken te zijn.' Het zijn: verbond, schepping, rentmeesterschap, bevrijding, verzoening, sabbat en ethiek.' (p. 159)

vraag: Zijn deze motieven voor u belangrijk als u als gemeentelid/gelovige bij milieuproblematiek betrokken bent? Kies een motief en lees de toelichting erbij. Welke inzichten en welke vragen roept dit op?

81. *Christenen die onbekommerd vliegen*

citaat: 'Hij verzucht: "Vaak voel ik me ongemakkelijk als in de *social talk* van christenen onderling onbekommerd wordt gesproken over de laatste (of eerstvolgende) verre vakantie of de zoveelste budget-stedentrip.'" (p. 162)

vraag: Herkent u dat ongemakkelijke gevoel? Wat doet u in zo'n geval? Helpt vliedschaamte?

82. *Websites*

citaat: 'Meer aandacht voor duurzaamheid is er bij de Raad van Kerken in Nederland, onder meer middels een aantal websites.' (p. 163)

opdracht: Kijk eens rond op www.kerkenmilieu.nl en de daaraan gekoppelde websites. Kies een of twee vondsten om met anderen te delen (in een groep of via sociale media). Kunt u een verband leggen tussen deze vondsten en het boek *Groene theologie*?

83. *De mens in Laudato Si'*

citaat: 'De mens noemt hij "een persoonlijk wezen binnen de materiële schepping", geen einddoel van schepping of evolutie, maar een schepsel met een opdracht, namelijk om alle schepselen terug te brengen bij hun schepper.' (p. 165)

vraag: Wat vindt u van deze omschrijving van de identiteit en de rol van mensen? (zie ook noot 576)

84. *Technocratisch-economisch paradigma*

citaat: 'De diepere oorzaak van de ecologische crisis legt hij [...] bij "het technocratisch paradigma", het dominante idee dat mensen met behulp van techniek de hele werkelijkheid kunnen beheersen.' (p. 165, elders noemt hij dit het technocratisch-economisch paradigma)

vraag: Bent u het hiermee eens of ziet u (ook) andere oorzaken? (denk aan hoofdstuk 1)

85. *Integrale ecologie*

citaat: "'integrale ecologie", dat wil zeggen een visie op de interacties van natuurlijke systemen onderling en met maatschappelijke systemen.' (p. 165)

vragen: Wat vindt u van de manier waarop hier het begrip ecologie gebruikt wordt? (Lees nog een p. 42 over de begrippen duurzaamheid, ecologie en milieu.) Ziet u in uw eigen omgeving de interactie van natuurlijke en maatschappelijke systemen? (Denk bijvoorbeeld aan groen in de stad, aan openbaar vervoer of een de positie van boeren.) Welke rol speelt economische globalisering hierin?

86. *Ecologische bekering*

citaat: 'Milieuopvoeding is meer dan informatie verschaffen ter bewustwording. Het gaat om helpen groeien in solidariteit, verantwoordelijkheid en zorg. Dat vraagt om het aanleren van deugden en de vorming van het geweten, aldus de encycliek.' (p. 166)

vraag: In milieuetiek gaat het vaak om de vraag wat we moeten doen om een optimaal resultaat te bereiken. De paus legt de nadruk op deugden en gewetensvorming. Wat zijn de voor en nadelen van beide benaderingen?

87. *Kritiek op Laudato Si'*

citaat: 'Bij alle positieve dingen die over deze encycliek te zeggen zijn, schuilen er ook een paar adders onder het gras.' (p.166)

vraag: Er worden vier punten van kritiek genoemd. Welke zijn dat en bent u het daarmee eens?

88. *Natuurwet*

citaat: 'Zoals de protestantse theologie het begrip scheppingsordening kent om wat cultureel bepaald is de schijn van vanzelfsprekendheid te geven, zo kent de RKK het begrip natuurwet.' (p. 167)

vraag: Bent u bekend met de begrippen scheppingsordening en natuurwet? Zo ja, vindt u ze bruikbaar voor (eco)theologie?

89. *Winst van Laudato Si'*

citaat: 'Laudato Si' maakt ecotheologische inzichten uit Latijns-Amerika toegankelijk voor een groot publiek' (p. 167)

vraag: Welke winstpunten worden genoemd en bent u het daarmee eens?

90. *Drie recente Nederlandse boeken*

citaat: 'evolutie, ecologische crisis en de plaats van mensen in het grote geheel' (p. 168-176)

vraag: Welke van de besproken boeken spreekt u het meest aan en welke het minst?

91. *Manshot over de moderne cultuur*

citaat: 'De moderne westerse cultuur is de enige die een radicale scheiding maakt tussen mensen en niet-mensen.' (p. 169)

vraag: Bent u bekend met culturen waarin dieren en planten, bossen en meren gezien worden als partners van mensen? Kunnen die culturen ons iets leren?

92. *Mensen aarden*

citaat: 'Wetenschappelijke informatie over de toestand van de aarde is niet genoeg om de band met de aarde te herstellen.' (p. 169)

vraag: Is het volgens u nodig om de band met de aarde te herstellen? Zo ja, welke rol ziet u daarin voor menswetenschappen, politiek, kunst, filosofie, religie en ethiek?

93. *Menselijke waardigheid*

citaat: 'Dat is een fundamenteel andere opvatting van menselijke waardigheid dan die van Kant en Hegel die zich beriepen op de erfenis van de klassieke oudheid om menselijke waardigheid te verbinden met vrijheid en rationaliteit en niet met aardse zaken als het verbouwen en bereiden van voedsel.' (p. 170)

vraag: Hoe verhoudt de opvatting van Manshot (gebaseerd op Nietzsche) van menselijke waardigheid zich tot de moderne opvatting (gebaseerd op Kant en Hegel) en tot de bijbelse opvatting (zie p. 139-140)?

94. *De evolutie als zingevend verhaal*

citaat: 'De evolutietheorie is voor Smedes een nieuw zingevend verhaal nu "het grote verhaal dat aan de Bijbel werd opgehangen en dat vertelde hoe God de wereld gemaakt had speciaal voor de mens" ongeloofwaardig is geworden.' (p. 171)

vragen: Wat zijn de voor- en de nadelen van het gebruik van de evolutietheorie als zingevend verhaal? Hoe verhoudt de evolutietheorie als verhaal zich volgens u tot de scheppingsverhalen in de Bijbel? (zie ook p. 156-157 over schepping en evolutie en vraag 96)

95. *Horizontale transcendentie*

citaat: 'Eerbied en verbondenheid geven 'een gevoel voor (horizontale) transcendentie', het heilige manifesteert zich in de werkelijkheid.' (p. 172)

vraag: Is een gevoel voor horizontale transcendentie iets dat gelovigen en niet-gelovigen kan verbinden? Heeft u daar ervaring mee? Welke rol speelt (christelijk) geloof daarin?

96. *Evolutietheorie en gereformeerde dogmatiek*

citaat: 'van den Brink vraagt [...] "of de evolutietheorie zich laat verzoenen met een orthodoxe opvatting van het christelijk geloof"'. (p. 173)

vraag: Is dit ook voor u een vraag? Waar zit precies het probleem? Is de manier waarop Van den Brink het probleem benoemt voor u verhelderend? Ziet u Adam en Eva als historische personen? Wat vindt u van zijn oplossing om Adam en Eva als verbondshoofden te zien?

97. *Verdieping en aanpassing van geloofsopvattingen*

citaat: 'De evolutietheorie werkt niet alleen door in de schriftuitleg van Van den Brink. Ook zijn visie op Gods goedheid, op antropologie, heilsgeschiedenis en openbaringsleer is erdoor verdiept'. (p. 175)

vraag: Welke aanpassingen van geloofsopvattingen aan de evolutietheorie worden op p. 175 beschreven? Hoe beoordeelt u deze?

98. *Creatieve theologie*

citaat: 'Vanuit scheuren in geloofsopvattingen en in wereldbeelden, kan creatieve theologie ontwikkeld worden.' (p. 176)

Bent u het eens met de stellingname in deze alinea? (zie ook 1.2.7. postmodernisme en 1.3 de taak van de theologie, en vraag 9 en 14)

Kwesties

99. *Kwesties: natuur, schepping, aarde, mensen, God*

vraag: Welke kwestie is voor u het belangrijkste?

opdracht: Bespreek de volgende stellingen:

- Voor de niet-menselijke natuur zou hetzelfde moeten gelden als voor mensen: waardevol, niet heilig op zichzelf, maar heilig als plaats van God. (p. 177)
- Het is belangrijk om de scheppingsverhalen uit de Bijbel niet in te ruilen voor de evolutie als zingevend verhaal. (p. 178)
- Het is belangrijk te erkennen dat we als mensen onderdeel zijn van de aarde. We hoeven niet de pretentie te hebben haar te overzien, laat staan te beheersen. (p. 179)
- De reikwijdte van menselijke verantwoordelijkheid is beperkt. (p. 180)
- Inlevingsvermogen in andere levensvormen en relativering van de eigen blik is nodig, evenals het besef van eigen beperkingen. (p. 180)
- De evolutietheorie helpen om het bijbelse godsbeeld van Gods voortdurende werkzaamheid in de wereld – niet alleen in mensen – te herontdekken. (p. 180)

Hoofdstuk 4 Inzichten uit ecofeministische theologie wereldwijd

Inhoud: 'In het vierde hoofdstuk presenteer ik inzichten uit ecofeministische theologie wereldwijd. De benaderingen en inzichten van Ivone Gebara (Rooms-Katholiek en Latijns-

Amerikaans), Catherine Keller (protestant en Noord-Amerikaans) en Elizabeth Theokritoff (Grieks-orthodox en Europees) kunnen de ontwikkeling van ecotheologie in Nederland een nieuwe impuls geven. Daartoe maak ik hun gedachtengoed toegankelijk, vergelijk hun context met de Nederlandse en trek enkele conclusies die een tegenwicht geven aan de dominante termen rentmeesterschap en “zorg voor de schepping”.’ (p. 17)

‘Ik begin met een korte weergave van de theologie van Sallie McFague omdat zij een van de grondleggers is van ecofeministische theologie. Met name haar inzicht dat taal over God altijd beeldtaal is en haar beeld van de wereld als Gods lichaam komen steeds terug. Zij muntte bovendien het begrip aarde-anderen voor de niet-menselijk natuur en stelde fundamentele vragen bij de rol van de markteconomie.

De kracht van Ivone Gebara is haar betrokkenheid bij het dagelijks leven van arme vrouwen in Latijns-Amerika, haar aandacht voor hoe kennis tot stand komt (epistemologie) en haar verrassend inclusieve mensbeeld. Inspiratie vindt ze in de Jezusbeweging, nauwelijks in de Bijbel als geheel en niet in de traditie. Tegen de patriarchale theologie en structuur van haar kerk in, ontwikkelt ze een mensbeeld, godsbeeld en wereldbeeld waarin verwantschap het kernbegrip is.

Catherine Keller gaat juist een intensieve dialoog aan met de Bijbel en de traditie. In combinatie met postmoderne filosofie en natuurkunde, ontwikkelt ze een vorm van ecofeministische procestheologie waarin de wereld voortkomt uit chaos en creativiteit. De rol van God in dat wordingsproces vergelijkt ze met de vreemde aantrekker uit de natuurkunde.

Elizabeth Theokritoff staat nadrukkelijk in de oosters-orthodoxe traditie. Die traditie is veel minder beïnvloed door de moderniteit dan het westerse christendom. De kerkvaders en de liturgie zijn haar belangrijkste bronnen om de aanwezigheid van God in elk schepsel te vieren. Ascese is voor haar de sleutel tot een ecologisch christelijk leven.

Bij elk van hen evalueer ik hun opvattingen ten behoeve van een Nederlandstalige ecotheologie.’ (p. 183-184) Tenslotte laat ik ze een fictief driegesprek voeren.

100. *Ecofeminisme is nodig*

citaat: ‘Ecofeminisme is nodig om ons voor deze valkuilen te behoeden.’(p. 182)

vragen: Welke valkuilen worden genoemd? Ziet u deze ook als valkuilen voor ecotheologie? Heeft u daar voorbeelden van? Is ecofeminisme nodig?

citaat: ‘Er zijn weliswaar vele vormen van ecofeminisme [...] maar ecofeministische theologen houden zich wel altijd bezig met fundamentele vragen over godsbeeld, mensbeeld en wereldbeeld.’ (p.183)

vragen: Wat kan een bespreking van ecofeministische auteurs toevoegen aan wat al in het bijbelhoofdstuk naar voren gekomen is? Wat vindt u van de selectie van en de selectiecriteria voor te bespreken auteurs? Welke van de auteurs spreekt u het meest aan?

Sallie McFague

101. *Godsbeelden*

citaat: 'Monarchale beelden van God als "Heer", "Koning" en "Almachtige Vader" zijn in deze situatie riskant'. (p. 184)

vraag: Welke risico's noemt McFague? Bent u het daarmee eens? Welk alternatieve godsbeelden noemt ze? Wat zijn voor- en nadelen van het model van 'de wereld als Gods lichaam'?

102. *Liefde voor aarde-anderen*

citaat: 'Door ervaring met natuur – niet groots, maar juist ook gewoon en dicht bij huis – en door kennis kunnen we de aarde-anderen als subject gaan ervaren in plaats van als object.' (p. 186)

vraag: Wat is uw ervaring met en kennis van natuur dicht bij huis? (vergelijk vraag 23, 2^e deel) Kunt u de natuur om u heen ook als naasten zien? Wat vindt u van de term 'aarde-anderen'?

opdracht: Bekijk het schilderij *Der Wanderer über dem Nebelmeer*. (Een grotere afbeelding is op internet gemakkelijk te vinden.)

vraag: Wat ziet u? Ziet u een arrogante blik of een liefhebbende blik of nog iets anders?

102. *Ecologische economie*

citaat: 'De economische theorie van het marktkapitalisme hult zich in een schijn van vanzelfsprekendheid, alsof het om een natuurwet gaat'. (p. 187)

Hoe vanzelfsprekend is voor u het huidige kapitalisme (marktkapitalisme, neoliberal economisch model)? Herkent u de genoemde vooronderstellingen? Zo ja, hoe beoordeelt u die? Hoe denkt u over zelfbeperking?

citaat: 'Het meer ecologische beeld van de wereld als organisme of gemeenschap, die overleeft door onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid van haar vele – menselijke en niet-menselijke – leden, komt beter overeen met wie we zijn.' (p. 187)

vraag: Hoe zou een economie er uit kunnen zien die uitgaat van dit wereldbeeld? Kent u voorbeelden van zo'n economisch model? Ziet u mogelijkheden en de wil tot verandering?

104. *De drie-ene God in een tijd van klimaatverandering*

citaat: 'Kenotische liefde is een ander model van Gods macht: "Christendom is een vorm van dit kenotische paradigma [...] schepping van de wereld als Gods lichaam [...] Jezus als het

gezicht of het beeld van God in zijn zelfontledigende liefde [...] de Drie-eenheid als circulaire zelfontledigende liefde voor de ander.” (p. 188)

vraag: McFague gebruikt klassieke theologische begrippen (kenosis/zelfontlediging en Drie-eenheid) om Gods verbondenheid met de wereld te verwoorden. (voor een uitleg van kenosis zie noot 666) Kunt u haar redenering volgen? Zo niet, helpt het ‘nadenken over God vanuit de liefde van Jezus op het kruis’? Kunt u zich vinden in haar omschrijving van de Drie-eenheid?

Ivone Gebara

105. *Macht*

citaat: ‘Als het begrip van God, Jezus en de mens niet verandert, blijft protest binnen het hiërarchische machtssysteem waartegen het protesteert’. (p.189)

vraag: Bent u het met Gebara eens? Geldt dit alleen voor de Latijns-Amerikaanse context of ook voor de onze?

106. *Context Latijns-Amerika (p. 189-192)*

citaat: ‘Latijns-Amerika heeft te maken met een ecologische crisis die met name de armen treft.’ (p. 189)

vraag: Wat weet u van ecologische, economische, sociale en kerkelijke ontwikkelingen in Latijns-Amerika? Welke vragen roept de beschrijving van Gebara’s context op? Is hoeverre is de beschreven situatie vergelijkbaar met die in West-Europa?

107. *De aarde en de armen*

citaat: “Het is me geleidelijk aan duidelijk geworden hoe de uitsluiting van de armen verbonden is met de vernietiging van land.” De link tussen beide...’ (p. 193)

vraag: Kunt u de link die ze legt meemaken? En het doel dat ze formuleert? (Zie de laatste zin van p. 193.)

108. *Een andere manier van kennen (p. 194-197)*

citaten: ‘Een mannelijke elite heeft het monopolie op kennis en macht, stelt ze.’(p. 194) ‘De elitaire, westerse, mannelijke blik geeft een veel te beperkt beeld van de werkelijkheid’. (p. 195) ‘Het inbrengen van een gender- en een ecologisch perspectief in de epistemologie is noodzakelijk om de wereld beter te begrijpen.’(p. 196)

vragen: Kunt u haar redenering volgen? Bent u het ermee eens dat ecofeminisme geen verbijzondering, maar een verbreding is van de blik op de werkelijkheid? Op welke punten verschilt Gebara’s epistemologie van wat meestal als betrouwbare kennis geldt? Is verbondenheid een betere bron van kennis dan beheersing en verovering?

‘Leidt het afwijzen van een patriarchale epistemologie en een daardoor getekende theologie automatisch tot afwijzing van monotheïsme, tot interreligiositeit en procesdenken?’ (p. 210)

109. *Ervaring*

citaat: 'De schijnbaar onaantastbare theologische waarheden zijn ook ooit door mensen ervaren en in de taal van hun cultuur uitgedrukt'. (p. 195)

vragen: Wat kan de rol zijn van ervaring in (systematische) theologie? Hoe zinvol is het om bij theologische inzichten uit het verleden te vragen naar de ervaringen daarachter? En bij bijbelteksten? Hoe is uw eigen geloof (en/of theologie) al of niet verbonden met levenservaringen en maatschappelijke context?

Als ervaringen belangrijk zijn voor theologie, welke ervaringen tellen mee of zouden mee moeten tellen:

- wiens ervaringen: van uzelf, van mensen die het moeilijk hebben, van slachtoffers van onrecht en geweld, van voorbeeldfiguren (heiligen, mystici), van vrouwen, van personen uit de Bijbel, van kerkleiders en theologen, van de Jezusbeweging?
- welk soort ervaringen: religieuze ervaringen, ervaringen van lijden, ervaringen van verbondenheid, contrastervaringen, 'ervaringen van onderdrukking, verzet en de verrassende aanwezigheid van een God die bevrijding wil'?

110. *De waarde van ieder mens*

citaat: 'Aanvankelijk was de christelijke notie van de autonomie van ieder persoon heel ongebruikelijk'. (p.198)

vragen: Hoe heeft het begrip persoon zich ontwikkeld volgens Gebara en wat is er mis gegaan? Hoe verhouden zich persoon-zijn, autonomie, verwantschap en openheid? Herkent u het streven naar bewustwording in bevrijdingsbewegingen (denk aan de arbeiders-vrouwen-, milieu- en LHBTI-beweging)? (p. 199) Deelt u Gebara's kritiek daarop? Kun je het begrip persoon ook voor dieren gebruiken, en voor planten? (zie p. 84-85)

111. *Verwantschap*

citaat: 'Verwantschap of verbondenheid is ook een religieuze ervaring en heeft een kosmische dimensie.' (p.199)

vraag: Welk woord heeft uw voorkeur: verwantschap of verbondenheid? Met wie en wat bent u verbonden/verwant? Weet u dat alleen rationeel of ervaart u dat ook?

112. *Godsbeeld*

citaat: 'Het oude godsbeeld van een superieur mannelijk wezen dat alles beheerst is nog sterk doordat we het feit van de onderlinge verwantschap en afhankelijkheid van alles en de betrekkelijkheid van menselijke autonomie nog niet verwerkt hebben.' (p.202)

vragen: Is een beeld van God als mannelijk en alles beheersend een projectie van een achterhaald mensbeeld? Wat vindt u van Gebara's godsbeeld en van de kritiek daarop? (p. 200-205) 'Valt God bij haar niet te veel samen met de wereld, met de schepping die tegelijk schepper is, met het relationele web van de kosmos?' (p. 211)

Wat pleit er voor en wat ertegen om God als persoon te zien?

113. *Jezus*

citaat: “Aan Jezus’ humanistische perspectief, moeten we een ecologisch perspectief toevoegen.” Vanuit het perspectief van het lichaam – zijn aandacht voor gezondheid, eten en drinken – en vanuit de praktische wijsheid van Jezus kan je het thema van ecologische redding introduceren’. (p. 206)

vraag: Hoe verhoudt deze opvatting van Gebara zich tot wat in hoofdstuk 2 gezegd is over de ecologische betekenis van het Nieuwe Testament (p. 98-106, 117-121, 134-142)? Deelt u Gebara’s afwijzing van de christologische dogma’s als framing door de machthebbers?

114. *Religie als ervaring en institutie*

citaat: ‘In deze tijd is de markteconomie een soort metareligie, een gewelddadige individualistische religie die we desalniettemin praktiseren in dagelijkse strijd om te overleven. [...] Veel van onze waarden en symbolen zijn niet meer gegrond in geleefde ervaring. Op veel plaatsen zijn de ‘leliën des velds’ verdwenen, we vinden geen bronnen van levend water meer en herinneren ons niet meer hoe het is om brood te delen in een gemeenschap.’ (p. 207)

vraag: Ziet u ook de markteconomie als een religie, waar we aan mee moeten doen, maar die botst met de waarden van het christelijk geloof? Welke vormen van religie helpen om de leliën des velds terug te krijgen en brood te delen in een gemeenschap en welke niet? Zijn religies onmisbaar? (p. 208)

Catherine Keller

115. *Oerknal en oergeboorte*

citaat: ‘Keller laat zien hoe Genesis 1,2 [...] van groot belang is voor de verhouding van God tot de aarde, de materie en het vrouwelijke.’ (p. 215)

vraag: Als u paragraaf 2.2.1 herleest, bent u het dan met deze conclusie eens? (Zie ook citaat en vraag 119.)

116. *Kellers methode*

citaat: ‘Keller “recyclet” Bijbel en traditie [...] Haar manier van werken schept ruimte om onbruikbaar geworden beelden achter ons te laten, zonder radicaal te hoeven breken met alle klassieke theologie.’ (p. 231)

vraag: Waaruit bestaat Kellers methode? (p. 215-218) Hoe beoordeelt u de verschillende aspecten ervan? Hebt u een voorkeur voor een van de termen ‘constructieve theologie’, ‘systematische theologie’ of ‘dogmatiek’? (p. 215-216) Bent u het eens met de kritiek op Kellers theologie als ‘eindeloze speculatie’? (p.230)

117. *De fictie van het afgescheiden zelf*

citaat: 'Mensen zijn verweven met elkaar, met God en met de aarde, maar veel van die relaties zijn verstoord. In het moderne westen heerst het idee dat je om iemand te zijn, om een zelf te zijn, jezelf te zijn, onafhankelijk moet zijn ten opzichte van anderen, een individu tegenover de wereld en tegenover God.' (p. 218)

vraag: Herkent u deze 'fictie'? En hoe die voor mannen en vrouwen verschillend uitwerkt? Hoe definieert Keller het zelf? (p. 219) Welk licht werpt dit op het belang dat vaak gehecht wordt aan 'jezelf zijn'?

118. *Een niet-lineaire opvatting van geschiedenis*

citaat: 'apocalyptisch denken [...] dat [...] diep in onze cultuur zit [...] maakt geschiedenis tot een gesloten lineair geheel.' (p. 219)

vraag: Herkent u de vormen van lineair denken van zowel conservatieve als progressieve christenen? En de risico's van lineair denken? Kan het anders? Is het perspectief van de Bijbel lineair? Is er ruimte voor hoop in een niet-lineaire opvatting van geschiedenis? (p. 231)

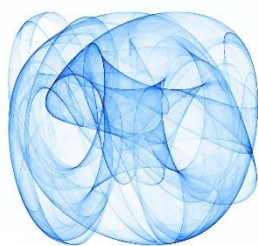
119. *Schepping uit de diepte*

citaat: 'De *tehom*, de diepte, is de matrix van mogelijkheden waaruit alles in onderlinge relatie voortkomt en God is de creatieve instantie daarbinnen.' (p. 222)

vragen: Wat heeft Keller tegen het idee van *creatio ex nihilo*, schepping uit het niets? (p. 220-221) Kunt u haar redenering volgen? Deelt u haar bezwaren? Wat is er erg aan als chaos en kosmos als tegenstellingen gezien worden? Is 'schepping uit de diepte' een alternatief voor 'schepping uit het niets'? Begrijpt u het citaat van Deleuze? (p. 221)

120. *Orde door zelforganisatie uit de chaos*

citaat: 'Ze zoekt naar een ander begrip van orde dan als vervanging van chaos, omdat ze af wil van een enkel negatieve opvatting van chaos die zo kwalijk heeft uitgewerkt voor de beeldvorming rond vrouwen en natuur.' (p. 223)

vragen: Helpen de chaostheorie en het beeld van de vreemde aantrekker om de relatie tussen God en de wereld beter te begrijpen? (p. 223-225) Maakt het idee van zelforganisatie God niet overbodig? Wat verdwijnt er volgens Keller als *theos* (God) uit de theologie verdwijnt? (p. 222) Ziet u dat ook zo?

121. *Negatieve theologie*

citaat: 'Negatieve theologie heeft een sociaal-bevrijdende potentie, want het is een taal zonder overheersing.' (p. 226)

vragen: Welke voordelen kan het (erkennen van) onwetendheid hebben voor het denken over God en wereld? Kan ook bevrijdingstheologie er baat bij hebben? (zie p. 227)

122. *Het lichaam van Christus*

citaat: 'Een tehomische theologie zou de incarnatie afleiden van de wijde van de schepping. "Christus zou de stroom representeren van een woord dat altijd al gematerialiseerd was"'. (p. 229)

vragen: Hoe omschrijft Keller incarnatie? Is er bij haar onderscheid tussen schepping en incarnatie en is dat nodig? Wat betekent voor u 'lichaam van Christus' uitgesproken bij eucharistie/avondmaal?

123. *Gesprekken*

citaat: 'Keller laat zien hoe het mogelijk is om denkers met wie je het in eerste instantie helemaal niet eens bent te begrijpen in hun eigen context, te waarderen en met hen in gesprek te gaan zonder je eigen theologische inzet op te geven.' (p. 232)

Helpt de methode van Keller u in gesprek met mensen heel andere opvattingen over geloof, maatschappij en duurzaamheid?

Elizabeth Theokritff

124. *Panentheïsme*

vraag: Waarin verschilt Theokritoffs panentheïsme van dat van Gebara en Keller? Kunnen volkomen transcendentie van God en onverbreekelijke verbondenheid van God en de wereld samengaan?

125. *Context oosterse orthodoxie*

Wat is uw beeld van de oosters-orthodoxe kerken? Heeft u wel eens een orthodoxe liturgie meegemaakt? Heeft u iets met iconen?

126. *Dogma's*

citaat: 'Het geloof werd doordacht in een intellectuele dialoog met de Griekse filosofische traditie.' (p. 233)

vragen: Herkent u iets van de negatieve waardering in veel moderne theologie van de dogma's van de Drie-eenheid en de twee-naturenleer? Hoe waardeert u ze zelf? En als u ze opvat als een vorm van contextuele theologie?

127. *De Verlichting*

citaat: 'Een verschil tussen de oosterse en de westerse kerken is dat de eersten niet door de Verlichting heen gegaan zijn zoals de laatsten'. (p. 234)

vragen: Welke voordelen worden genoemd? Zit u die ook als voordelen? Ziet u ook nadelen? Kunnen westerse christenen hun voordeel doen met een minder moderne theologie?

128. *Gelijktijdigheid.*

citaat: 'Volgens het orthodoxe christendom is de wereld tegelijk goed en mooi [...] én gevallen en zondig [...] én verlost [...].' (p. 236)

vraag: Kunnen deze aspecten tegelijk bestaan? Vergelijk deze uitspraak met de kritiek van Keller op een lineaire tijdsopvatting.

129. *Teloorgang van het christelijk wereldbeeld*

citaat: 'Niet het christelijk wereldbeeld is een belangrijke oorzaak van de ecologische crisis, stelt ze in reactie op Lynn White, maar juist de teloorgang ervan.' (p. 237-238)

vragen: Waaruit bestaat volgens Theokritoff de teloorgang van het christelijk wereldbeeld? En wat ontbreekt volgens haar aan het moderne wereldbeeld? Bent u het eens met de manier waarop ze christelijke en modern tegenover elkaar zet?

130. *Godsbeeld*

citaat: 'God is aanwezig in de schepping, in de menselijke natuur en in de eucharistie, op een verschillend niveau herhaalt zich hetzelfde patroon.' (p. 239)

vragen: Welk patroon herhaalt zich volgens Theokritoff?

131. *Mensbeeld*

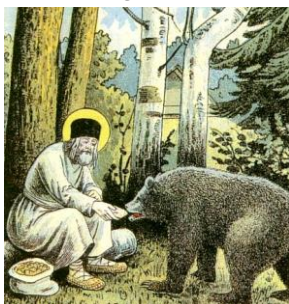
citaat: "Het is noodzakelijk om te accepteren dat mensen de oorzaak zijn van de slechte toestand van de wereld; en dat we eveneens Gods uitverkoren werktuigen zijn waardoor alle dingen tot vervulling in Christus gebracht moeten worden.' (p. 238)

vraag: Welke rollen ziet Theokritoff voor mensen in de schepping? (p. 238-240) In hoeverre komen die overeen met de in hoofdstuk 2 genoemde rollen?

132. *Het juiste gebruik van de dingen*

citaat: 'De vaders zagen begeerte als een persoonlijk moreel falen, want ze kenden het nog niet in zijn huidige geïnstitutionaliseerde vorm'. (p. 241)

vragen: Wat bedoelt Theokritoff hiermee? Hoe verhouden zich begeerte en ascese? (zie p. 241-243) Wat is het juiste gebruik van de dingen? Ziet u zelfbeperking als een belangrijke (christelijke) deugd? Welke oefeningen van lichaam en ziel kent u (zie p. 251) en verschillen die van ascese? Ziet u overeenkomsten en verschillen met onthechting in boeddhistische zin?

133. *Heiligen en iconen*

citaat: 'De heilige is een persoon in wie de oorspronkelijke schoonheid van de schepping hersteld is.' (p. 243)

vragen: Kent u verhalen over heiligen en dieren? (Denk ook aan bijbelverhalen.) In hoeverre kunnen ze voor ons een voorbeeld zijn? Zou je kunnen oefenen om de lofprijzing door de hele schepping te kunnen horen? (p. 245) Wat is de overeenkomst tussen heiligenlevens en iconen?

134. *Liturgie*

citaat: 'De eucharistie is een moment van waarheid waarin we de wereld zien in Christus.' (p. 248) vragen: Hoe beschrijft Theokritoff de eucharistie in relatie tot andere vieringen? Wat gebeurt er volgens haar in de eucharistie? Kunt u dat meemaken?

135. *Geen scheiding*

citaat: 'De orthodoxe theologie heeft geen last van de cartesiaanse en kantiaanse scheidingen van geest en materie, mensen en natuur.' (p. 250) Vraag: Ziet u de voordelen hiervan voor gods-, mens- en wereldbeeld?

136. *Vieren en vasten*

citaat: 'Vasten kan niet zonder bidden en vieren.' (p. 251) Bespreek deze stelling. Wat zou dit voor uw manier van leven kunnen betekenen?

Gebara, Keller en Theokritoff in gesprek

137. *Een driegesprek*

Opdracht: bereid een gesprek voor tussen Gebara, Keller en Theokritoff. Twee of drie personen leven zich samen in in een van deze drie. Dan spelen drie mensen een gesprek uit. De anderen zijn adviseurs. Iemand kan de rol van gespreksleider op zich nemen. (Zie p. 252-254 voor thema's.) Een model voor zo'n gesprek is het zogenoemde vissenkomgesprek. (google vissenkomgesprek voor een beschrijving van deze methode.)
vraag: Heeft dit rollenspel nieuwe inzichten opgeleverd?

Hoofdstuk 5 Oogst

138. *Doel van het boek*

citaat: 'Met dit boek wil ik twee dingen bereiken: de theologie groener maken en de milieubeweging laten zien dat theologie een wezenlijke bijdrage kan leveren aan ecologische duurzaamheid.' (p. 255)
vraag: In hoeverre is dit doel volgens u bereikt?

139. *Resumé*

Lees de samenvatting op p. 255-257.

vragen: Herkent u de hoofdlijnen van het boek? Mist u iets belangrijks? Wat zult u zelf van dit boek onthouden? Wat vindt u van de (fictieve) adviezen van de drie ecofeministische theologen op p. 257?

140. *Christologie*

citaat: 'Ik concludeer dat het dogma van de twee naturen van Christus een sleutel is voor een ecologische theologie in het hart van kerk en geloof'. (p. 258)

vragen: Wat zijn de argumenten voor deze conclusie? Bent u het met deze conclusie eens? Zo niet, hoe zou u een ecologische christologie formuleren? Is de figuur van Vrouwe Wijsheid belangrijk voor een ecologische christologie?

141. *Mensen als leerlingen*

citaat: 'Leerlingen van Jezus, deel van de Jezusbeweging, en leerlingen van Gods wijsheid in de hele schepping.' (p. 259)

vraag: Hoe verhouden zich het beeld van mensen als leerlingen met de beelden van rentmeesterschap en 'zorg voor de schepping'? Welk heeft uw voorkeur? Kunnen ze naast elkaar bestaan? En naast andere beelden?

142. *Vruchten van de aarde ter plaatse*

citaat: 'Lokale historische omstandigheden verschillen en theologie staat daar nooit los van.' (p.260)

vragen: Wat speelt er in uw woonplaats op het gebied van duurzaamheid? Zijn er relaties met (mensen van) de kerken? Wat is en aan landbouw in uw omgeving? Bent u daarbij betrokken? Heeft u een moestuin of zelf wel eens groenten of fruit verbouwd?

143. *Kerkdienst*

Citaat: 'Voorin de kerk staan groenten en fruit uitgestald'. (p. 262)

vragen: Brengt de beschrijving van de oogstdienst in Boxtel u op ideeën voor een dienst/viering in uw eigen kerk? Spreekt het idee van ecologische spijswetten (p. 261-262) u aan?

144. *Ten slotte*

Lees de laatste alinea van het boek. Kunt u hiermee verder?

Als u zelf direct praktisch aan de slag wilt, is het slim om te beginnen met zaken die veel verschil maken. Een paar suggesties:

- Eten en drinken: minder of geen vlees, voedsel van dichtbij en liefst biologisch
- Vervoer: minder of niet vliegen, autorijden, cruises, meer fiets en OV
- Spullen: minder spullen kopen en duurzamer, minder weggooien
- Wonen: huis isoleren, minder energie gebruiken, duurzame energie, groene tuin, minder online zijn
- Geld: sparen bij een duurzame bank
- In eigen kerk, werkplek, school etc. praten over duurzaamheid (of laten zien wat je zelf doet)